

UOT: 82.09

Lamiyə Nəsirova *

MONQOL ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: tədqiq, tərcümə, monqol, ədəbiyyat, ədəbi əlaqə

Key words: research, translation, mongol, literature, literary relations

Ключевые слова: исследование, перевод, монгольский, литература, литературная связь

Qədim tarixə, mədəniyyətə və ədəbiyyata sahib olan Azərbaycan istər Şərqi, istərsə də Qərbi xalqları ilə daim ədəbi, mədəni əlaqələr qurmuşdur. Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələri orta əsrlərdən başlansa da, Sovet dövründə daha da genişlənmiş, XX əsrin ortalarından etibarən monqol ədəbi nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Türk və monqol xalqlarının eyni dil ailəsinə mənsub olması, tarixi inkişafı və bu xalqlara məxsus başqa ortaq cəhətlərin mövcudluğu Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələrinin yaranması və inkişafını şərtləndirən amillərdir.

Monqol ədəbiyyatı köçəri ənənələrinin böyük təsirinə məruz qalmış, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirərək uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Mahnılar, qəhrəmanlıq dastanları, nağıllar, maqtaallar (tərifnamələr), surqaallar (nəsihətlər), əfsanələr, tapmacalar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, monqol folklor janrlarının zənginliyinin göstəricisidir. Folklor ənənələri monqol epik ədəbiyyatının yaşam qabiliyyətini müəyyən etmiş və geniş yayılmış “Qəsər” (Qəsər xana həsr olunmuş) və xalq eposu “Canqar” ərsəyə gəlmişdir. “Monqolların gizli tarixi”, “Qəsər” və “Canqar” dastanları Avrasiya çölünün qəhrəmanlıq eposunun əsrlik ənənələrini əks etdirir.

Monqol xalqının atalar sözü və məsəlləri çox geniş şəkildə, üç əlifbada “Atalar sözü – ağılı gözü” kitabında yer almışdır. Hikmətli sözləri toplayan Ayaz Vəfəlinin tərcümə etdiyi monqol atalar sözləri xalqın mədəni dəyərlərini, düşüncəsini, müşahidələrini özündə əks etdirməklə, xalqın təsəvvür və təfəkkür tərzinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir [1]. Öyüdverici nəsihətlərdə ümümbəşəri dəyərlər səciyyəvi olduğundan, bir xalqa məxsus atalar sözünün qarşılığını başqa xalqın dilində də tapmaq mümkündür. Bu baxımdan monqol atalar sözləri Azərbaycan folklor nümunələri olan hikmətli söz inciləri ilə yaxından səsleşir. Hər iki xalqın atalar sözlərinin öyrənilməsi göstərir ki, xalqların zəngin folklor nümunələri şifahi ənənələr və məişət şəraiti əsasında yaranmış, müsbət insani keyfiyyətləri təbliğ etməklə, mövzu və məzmun baxımından bir-birinə olduqca yaxındır.

Monqol nağıl və əfsanələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı xalqın milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmış və əsas məqsəd isə xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, onlar arasındakı əlaqə tellərini gücləndirmək və həmin xalqların folkloru ilə yaxından tanış olmaqdan ibarət olmuşdur. N.Xodzanın uşaqlar üçün işləyib hazırladığı “Monqol nağılları” kitabı tərcümə olunmuş və bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan nağılları ilə ortaq cəhətlərinin çoxluğu nəzərdən qaçmamışdır [2]. “Aldanmış dəvə”, “Nökər və noyon”, “Tədbirli dovşan”, “Lama və dülgər” kimi monqol

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: nasiroff11@gmail.com

nağılları mövzu, məzmun baxımından Azərbaycan folklor nağılları ilə səsləşir, əksər hallarda eyni qayə və mənanı daşıyırlar.

Türksoylu xalqların dastan yaradıcılığı olduqca zəngin və inkişaf etmiş olub, dünya mədəniyyəti tarixinə daxil ola bilməmişdir. Qərbi monqolların XIII-XIV əsrlərə aid edilən “Canqar” kalmık xalqının qəhrəmanlıq dastanı, dünya folklorunun ən böyük əsərlərindən biridir. Professor Babək Qurbanovun “Canqar” dastanı Azərbaycan və monqol folklorunun araşdırılıb tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərcümə işlərindəndir [3]. Dastan kalmık folkloruna məxsus olub, xoşbəxtlik, firavanlıq ölkəsi Bumba və onun pəhləvanlarının qəhrəmanlıqlarının vəsf olunduğu epik hekayətdir. Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunun nüfuz etdiyi epos bədii xüsusiyyətlərinə görə, özündə epik söz və şifahi şeir yaradıcılığının ən yaxşı nümunələrini əks etdirir. Eposun yaranma tarixi ilə bağlı elm adamlarının fikirləri müxtəlifdir, bəzi tədqiqatçılar XIII-XIV əsrlərə, bir qrup alim isə dastanın yaranma tarixini XVII-XVIII əsrlərə aid etmişdir. “Canqar” və onun rapsodalarını ifa edən canqarlar, xalq arasında böyük sevgi və hörmət qazanmışlar. Bu tarixi və qəhrəmanlıq eposu uzun əsrlər boyu inkişaf etmişdir.

Qərbi Sibirin cənub-şərqiində yerləşən Altay diyarında türkdilli etnoslar məskunlaşaraq, dil və adət-ənənələrini qoruyub saxlamış, mədəniyyətlərinə digər etnomədəni elementlərin qarışmasına gətirib çıxarmışdır. Altay qəhrəmanlıq dastanlarında Sibir xalqlarının adət ənənələri, zəngin təbiəti, geniş coğrafiyası, adlar sistemi və s. öz əksini tapmışdır. Monqolustan Altayı türklərinin monqol dilinə keçmiş əfsanələri, Altay folklorunun səciyyəvi nümunələri “Boko bain Sartıkoı”, “Təpəgöz-adamyeyən”, “Xuşandra xan”, “İrin Tümin Xayrxan” və “Noyan Xulaxay” olmaqla beş nağılı əhatə edir. Azərbaycan folkloru da Təpəgöz süjetləri ilə zəngindir, “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” həmçinin “Təpəgöz, qarışqa və uşaq”, “Kəlləgöz”, “Sevimli Təpəgöz” nağılları süjet və məzmununa görə monqol nağılları ilə çox sayda oxşarlıqlarına görə səsləşir. Monqol və şərqi-türk nağıllarında tez-tez bahadırın yeniyetməlikdən, ömrünün daha böyük yaş dövrünə keçməsi ilə bağlı ayin təsvir olunur [4].

Monqol ədəbiyyatının epik üsluba malik olan “Monqolların Gizli tarixi” əsərini türkcə, rusca və almanca nəşrləri əsasında prof. Ramiz Əskər tərcümə etmişdir və bu tərcümə işi Azərbaycanda monqolistikanın inkişafı sahəsində bir addım olmuşdur [5]. “Monqolların gizli tarixi” orta əsrlər monqol ədəbiyyatının ən önəmli tarixi əsərlərindən biri kimi, XIII əsrdə monqol dilində çin heroqlifləri ilə yazılaraq dünyanın böyük sərkərdələrindən biri Çingiz xanın fəthlərini, yürüşlərini, türk-monqol xalqlarının münasibətlərini və Ugedeyin dövrünə kimi tarixi dövrü əks etdirir. Əsas diqqət Çingiz xanın həyatına, onun sərkərdəlik məharətinə, xanların hərbi yürüşlərinə, monqol xalqının adət ənənələrinə, dininə, məşğuliyyətlərinə verilmişdir. Əsər mövzu və ideya baxımından daha çox “Kitabi Dədə Qorqud” eposu ilə müqayisə edilə bilər. Hər iki əsər obrazların bədii xüsusiyyətləri, nəslə nəzmin bir-birini izləməsi, bədii ifadə vasitələri və dastanın mahiyyəti baxımından bir-birinə olduqca bənzəyir və geniş tədqiqat tələb edir.

Monqol yazıçısı, dramaturq və ssenaristi Dorjin Qarma XX əsrin ortalarından ədəbiyyatla məşğul olmağa başlamışdır. O, “Naçaqdorj mükafatı”nın laureatı olmuş, “Yer və göy”, “Şən povestlər”, “İlk addımlar” və başqa əsərlərin müəllifidir. Uşaq yazıçısı kimi də tanınan D.Qarmanın Azərbaycan dilində çap olunmuş ilk əsəri “Şən povestlər” kitabıdır [6]. Kitabda Monqolustanda yaşayan uşaqlar haqqında, onların həyat tərzini, işi, əməyi, təhsilə yiyələnmək səyi barədə maraqlı hekayətlər yer alır. “Yaxşı işlərin izi”, “Yay sərgüzəştləri”, “Yөрoltanın kiçik oğlu” kimi başlıqlar özündə çox sayda povestləri birləşdirir. “İlk baharda”, “Qəhrəman”, “Gözlənilməyən hadisə”, “Kədərli günlər”, “Təzə tanış”, “Çıxılmaz vəziyyət”, “Naməlum adam” kimi povestlərdə yazıçı monqol uşaqlarının arzu və istəklərini, adət və xarakterlərini, davranışlarını, şənliklərini, habelə bəzi dramatik sərgüzəştlərini təsvir etmişdir. “Qəhrəman”, “Qayaüstü yazılar” hekayələrində biz Tseden və Bator kimi monqol uşaqlarının timsalında igidlik göstərmək istəyini, xeyirxah iş görmək səyini görürük. Çoysuren və Banzay əmək qəhrəmanı olmaq üçün xeyli səy göstərirlər.

Monqol ədəbiyyatına aid olan “Qoçaq Baydiy” kitabı 1973-cü ildə Aydın İbrahimov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, bu kitabda monqol yazıçıları B.Baastın “Yağış”, “Qoçaq Baydiy”, “Qaşqa”, “Ağ çəpiş” hekayələri, D.Qarmanın “Kiçik fənər”, “Dağın sirri”, “Naməlum adam”, P.Xorloonun “Baba”, “Kəhər at”, L.Tudevin “Qartalın ölümü”, “Hər şeyi bacarıram!”, “Həqiqi dost”, M.Qaadambanın “Nə üçün belə oldu?”, “Məktub tanışlığı” və S.Ulambayarın “Nəvəsindən bir yaş kiçik baba” kimi hekayələri yer alır [7]. Bu hekayələrdə qədim nağıllar və tarixi hadisələr xalq hakimiyyəti düşmənləri ilə mübarizəyə həsr olunmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nağıllarında görülən hadisələr, müsbət insani keyfiyyətlərin təbliği, pis əməllərin tənqidi özünü kitabdakı monqol nağıllarında da biruzə verməkdədir. Qoçaqlıq, mərdlik, işgüzarlıq, təvəzəkarlıq, əməksevərlik öz vəsfini monqol nağıllarında da tapmışdır.

Monqol şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyat örnəkləri də Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. D.Damdinsuren “Biz Hamımız sülh tərəfdarıyıq”, Ş.Duymaa “Uşaqlar oynayır”, B.Yavuuxulan “Ana haqqında şeir”, “Dinlədim qəlbimdə gecə sübhəcən”, “Monqol havaları”, Ç.Lxamsuren “Qardaşlarıma”, D.Naçaqdorj “Oktyabr”, “Ulduz”, D.Nyamaa “Bir səma altdayıq biz”, “İnsan və torpaq”, M.Sedendorj “Nə gərəkdir?”, D.Senqe “Vətən, səni sevirəm!”, D.Tarva “Səhər günəşi”, M.Cimit “Sülh göyərçini”, J.Şaqdar “Polad heykəl haqqında ballada”, “Uçun mənim sətirlərim” şeirləri Məmməd Araz, Hikmət Ziya, Vilayət Rüstəmzadə, Əsgər İlham və Qabil İmamverdiyev tərəfindən dilimizə tərcümə edilmiş, “Azərbaycan” jurnalının müxtəlif saylarında dərc olunmuşdur [8, s.80-83; 9, s.174; 10, s.197-200]. Monqol ədəbiyyatından edilmiş tərcümələrin böyük əksəriyyəti Sovet ideologiyasının təsiri altında qələmə alınmış əsərlər idi. Bu şeirlərdə faşizm üzərində qələbə tərənnümü, qardaşlıq, sülh təbliğ olunurdu. Bununla yanaşı, Monqolustanın təbiətini, insanlarını, gözəlliklərini vəsf edən şeirlər də tərcümə edilmişdir. D.Tarvanın “Səhər günəşi” şeiri bu baxımdan maraq doğurur:

*Gümüşü çalması göz qamaşdıran
Silsilə dağların zirvələrindən
Əbədi buzları edərək əlvan,
Doğdu qızıl günəş, ucaldı həmən.*

*O günəş bol məhsul vəd edir bizə
Həyat yolumuza nur səpir deyək.
Səhər yaz fəslitək güldükcə üzə,
Xalqı salamlayır böyük gələcək [8].*

Monqol ədəbiyyatı kontekstində professor Vaqif Sultanlının Monqolustana səfərindən sonra yazdığı “Tarixin içərisinə səyahət” məqaləsi mühüm yer tutur. Göytürk imperatorluğunun hökmdarı olmuş Bilge kağan və monqol ordusunun qüvvətli sərkərdəsi Gültigin, Tonyukuk abidəsini ziyarət edərək, onun əzəmətindən “əsrlərin bizlərə yadigar qoyduğu kutsal türk abidəsi” deyərək bəhs etmişdir. V.Sultanlı məqaləsində Orxon abidələrinin türk xalqlarının dəyərli yazılı abidəsi olması haqqında yazmışdır: “Bütövlükdə, Orhun abidələri Böyük Çöl coğrafiyasında təşəkkül etmiş Göytürk Kağanlığı simasında türklərin qədim dövlətçilik ənənələri, idarəçilik mədəniyyəti, törə və yasalari, əxlaqi və dünyagörüşü haqqında kifayət qədər zəngin məlumat verən əvəzsiz qaynaqlardır. Bu abidələr tarixi-siyasi dəyər daşdığı üçün aşkar olunduğu gündən yalnız türksoylu araşdırıcıların deyil, ümumən dünya alimlərinin diqqət və marağını çəkməkdədir” [11].

Monqolustanla ictimai, siyasi və digər mədəniyyət sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat istiqamətində və ədəbi əlaqələrdə də münasibətlər daima inkişaf edir. Monqolustan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair bağlanmış müqavilə, elmi əlaqələrin inkişafına dair aparılan müzakirələr və əməkdaşlıq haqqında imzalanmış sazişlər müasir ədəbiyyatşünaslığımız üçün edilən töhfələrdəndir. Ötən əsrdən başlayaraq monqol ədəbi nümunələrinin dilimizə tərcümə edilməsi, monqol ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr

rin çap olunması hal-hazırda da öz aktuallığını qoruyub saxlayır və Azərbaycançılıq ənənələri əsasında yeni tədqiqatların aparılmasını şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü aqlın gözü. Bakı, "Elm", 2012.
2. Monqol nağılları. Bakı, Uşaqgənənəşr, 1956.
3. Qurbanov B. Canqar.. Bakı, "Şur", 2017.
4. Altay dastanları və əfsanələri. Türk xalqları folkloru. IV kitab. Bakı, 2016.
5. Monqolların gizli tarixi. Bakı, MBM, 2011.
6. Qarmaa D. Şən povestlər. Bakı, "Gənclik", 1982.
7. Qoçaq Baydiy. Monqol yazıçılarının hekayələri. Bakı, "Gənclik", 1973.
8. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 9.
9. "Azərbaycan" jurnalı, 1970, № 6.
10. "Azərbaycan" jurnalı, 1972, №10.
11. Sultanlı V. Monqolustan. Tarixin içərisinə səyahət. "Ədəbiyyat qəzeti", 2015, 19 dekabr.

ISSUES OF THE RESEARCH AND TRANSLATION OF MONGOLIAN LITERATURE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article is devoted to studying literary relations between Azerbaijan and Mongolia, research and translation of Mongolian literature in Azerbaijan. Agreements concluded in the framework of mutual cooperation with Mongolia are important in the sphere of literary relations. The role of literature as the most important means of developing cultural relations with Mongolia is indisputable. The historical development of the Turkic and Mongolian nations and other common features of these peoples remain relevance of the Azerbaijani-Mongolian literary ties. The object of the study is to learn Mongolian literature, identify common problems and find similarities in terms of content. An analysis of examples of poems from Mongolian poetry translated into Azerbaijani was also included in the study. At the same time, the study contains information about the valuable written monuments of the Turkic peoples. Works of Mongolian literature and examples of oral folk literature translated into Azerbaijani have been involved in the research. Parallels between Azerbaijan and Mongolian folklore samples were examined and compared with certain similarities. The article reviews the stories of Mongolian writers. Heroic epics, translated into the Azerbaijani language, are analyzed. Translation of Mongolian works into our language remains relevant today. Translations from Mongolian literature are considered an important step in the development of the mongolist in Azerbaijan and are reflected in this article.

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПЕРЕВОД МОНГОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению литературных отношений между Азербайджаном и Монголией, а также исследованию и переводу монгольской литературы в Азербайджане. Соглашения, заключенные в рамках взаимного сотрудничества с Монголией, важны в области литературных отношений. Роль литературы как важнейшего средства развития культурных связей с Монголией неоспорима. Историческое развитие тюркских и монгольских народов и другие общие черты этих народов сохраняют актуальность азербайджано-монгольских литературных связей. Объект цели исследования - изучить монгольскую литературу, выявить общие проблемы и найти сходства с точки зрения содержания. Анализ примеров стихов из монгольской поэзии, переведенных на азербайджанский язык, также был включен в исследование. В то же время в исследовании содержатся сведения о ценных письменных памятниках тюркских народов. В исследовании участвуют произведения монгольской литературы и образцы устной народной литературы, переведенные на азербайджанский язык. Были рассмотрены параллели между образцами азербайджанского и монгольского фольклора, исследованы сравнения некоторых сходств. В статье рассматриваются рассказы монгольских писателей, анализируются героические эпосы, переведенные на азербайджанский язык. Перевод монгольских произведений на наш язык остается актуальным и сегодня. Целью исследования является анализ взаимосвязи между литературами и изучение важности переводческой работы в этой области. Переводы из монгольской литературы считаются важным шагом в развитии монголистики в Азербайджане и отражены в этой статье.